

Nieuw brievenboek

Honderd brieven van D.V. Coornhert
(1522-1590)

Jaap Gruppelaar (ed.)

Nieuw brievenboek

Wie sal metter roeden mijnen ghedachten bedwinghen?

Blijft u in vrijhey, want ick de mijne om niemant en wil missen.

*Twist soeck ick niet, maer vrede, vruntschap, ende liefde met allen menschen,
nut wil ik sijn daer ick can, ende niemandt schadelijck ...*

*Ende sonder liefde Godes, ende des Naesten,
is alle Religie doot, sy schijne dan so heylich als zy wil.*

D.V. Coornhert

D.V. Coornhert

Nieuw brievenboek

Honderd brieven van D.V. Coornhert (1522-1590)

J. Gruppelaar (ed.)

Hilversum
Verloren
2022

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* [BDN] verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van ca. 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekst-edities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

Afbeelding op het omslag:

De valse waan ruïneert de wereld: De waarheid verborgen door leugen.
Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde. (serietitel)
D.V. Coornhert, naar een ontwerp van H. Goltzius. Ets, 1575-1581.

© 2022 J. Gruppelaar
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550405

Omslagontwerp Rombus, Hilversum
Opmaak Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
Dankwoord	11

HOOFDSTUKKEN

<i>Zondebesef, godsvertrouwen en daadvaardigheid</i>	13
Inleiding	15
Brieven	19
<i>Huiswerk voor hervormers</i>	55
Inleiding	57
Brieven	61
<i>Ter attentie van mijn overheden</i>	121
Inleiding	123
Brieven	127
<i>Vrije godsdienst en godsdienstvrijheid</i>	189
Inleiding	191
Brieven	195
<i>Vermaning, bemoediging, volmaaktheid</i>	281
Inleiding	283
Brieven	287

BIJLAGEN

I Overzicht van de brieven in dit <i>Nieuw Brievenboek</i>	341
II De correspondenten van Coornhert	349
III Vindplaats brieven	360
IV Gebruikte literatuur	363
V Digitale Coornhert Bibliotheek	367
VI <i>Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum</i>	368

Woord vooraf

De brieven van D.V. Coornhert (1522-1590) gaan zelden over privé-aangelegenheden en zijn meestal ook niet enkel voor de geadresseerde bedoeld, maar voor een groter lezerspubliek. In zijn brieven gaat hij in op religieuze vraagstukken en de religie-politieke actualiteit in de beginjaren van de opstand tegen de landsheer, Filips II. Coornhert verdedigt een eigen geloofsopvatting en botst hard met de gereformeerde orthodoxie. Hij trekt met name van leer tegen de leerstukken van erfzonde, predestinatie en justificatie (rechtvaardiging). De gereformeerde predikanten zijn ook zijn favoriete tegenstanders als hij bitter klaagt over het gebrek aan godsdienstvrijheid in de opstandige gewesten. Hij meent dat gewetensvrijheid zonder godsdienstvrijheid loos is en dat de politieke voorkeursbehandeling van de gereformeerde godsdienst en de achterstelling van de andere godsdiensten verraad aan de opstand betekenen. Bijgevolg botst hij ook met bestuurders van het nieuwe regiem. Uit zijn brieven blijkt duidelijk dat hij volle godsdienstvrijheid voorstaat, maar ook dat hij deze vrijheid op religieuze gronden verdedigt.

Coornhert correspondeert met familieleden, vrienden, bestuurders, predikanten en geleerden. Zijn brieven worden doorgegeven, overgeschreven en bewaard. Jasper Tournay (ca. 1561-1635), sedert 1584 zijn uitgever, waakt na Coornherts dood in 1590 over diens intellectuele nalatenschap. In 1612 geeft hij een eerste deel van Coornherts verzameld werk uit (daar blijft het bij).¹ Hij heeft ook het plan om Coornherts brieven uit te geven, maar komt daar niet toe. Jacob Aertsz Colom (1599-1673) neemt dit idee over en publiceert in 1626 *Brieven-boeck. Inhoudende*

1 D.V. Coornhert, *Eerste deel der wercken, handelende van Schriftuerlijcke ende veel leerlijcke saken, seer stichtelijck ende dienstigh voor alle liefhebbers der waarheyt*, Ghe-druckt ter Goude by Jaspar Tournay, anno 1612. Zie: P.H.A.M. Abels, 'Spreekbuis der dissidenten. De drukkerij van Jasper Tournay', in: *In de stad van die Goude* 22 (1992), pp. 221-262.

hondert brieven van D.V. Coornhert.² Dit brievenboek is waarschijnlijk gebaseerd op een manuscript uit de drukkerij van Tournay dat in 1923 door Bruno Becker is teruggevonden.³

Het uitgeven van een hondertal brieven (*centuria*) paste in een klassieke traditie. Het *Brieven-boeck* heeft echter een religieus-pedagogische strekking, leest als een boek dat, volgens Koppenol, eerst ‘fundamenten van het geloof’ behandelt, dan ‘praktische geloofs- en levensvragen’ en ten slotte maatschappelijke vraagstukken, m.n. ‘het tolerantievraagstuk’. Het was overigens aan de lezer zelf om deze strekking van het *Brieven-boeck* te achterhalen, want een inleiding of enige toelichting ontbreken. Het lijkt erop dat voor de lezer indertijd de boodschap van het *Brieven-boeck* wel duidelijk was: na de dood van Maurits, in 1625, moet het gedaan zijn met de grote invloed van het radicaal calvinisme op het publieke, politieke en religieuze leven in de Republiek.⁴

Ook de selectie en volgorde van de honderd – hertaalde – brieven in dit *Nieuw brievenboek* zijn niet willekeurig, maar bedoeld om Coornhert op een bepaalde manier zijn verhaal te laten vertellen. De nadruk ligt nu op de nauwe samenhang van zijn religieuze en politieke opvattingen. De brieven zijn over vijf thematische hoofdstukken verdeeld, een inleiding stipt de thematiek van elk hoofdstuk aan. De brieven zijn ook voorzien van een korte samenvatting (= gecursiveerde tekst boven aanhef). Het is mijn bedoeling bij een latere gelegenheid uitvoeriger in te gaan op de boodschap in dit *Nieuw brievenboek*. Daarbij betrek ik ook andere brieven en ander werk van Coornhert.

Ter voorbereiding van deze uitgave van Coornhert-brieven heb ik eerst al zijn brieven getranscribeerd, samengevat en in een document bijeengebracht: *Coornhert Correspondentie*.⁵ In dit document zijn ook enkele brieven van zijn correspondenten opgenomen (m.n. van Justus Lipsius, Arent Cornelisz en Reynier Donteclock). Dit document bestaat uit de volgende delen: Deel I: de brieven in het genoemde *Brieven-boeck*; Deel II: de brieven in het door Becker ontdekte manuscript voorzover

- 2 Dit *Brieven-boeck* is ook opgenomen in het verzamelde werk dat Jacob Colom in 1629-1632 uitgeeft: *Coornherts Wercken, waer van eenige noyt voor desen gedruct zyn*, 3 dln., J.A. Colom: Amsterdam 1630 [1629-1632].
- 3 J. Koppenol, ‘Brieven aan de samenleving: Coornhert, zijn uitgevers en het *Brieven-boeck*’, in: Gruppelaar/Verwey 2010, pp. 65-83, m.n. pp. 68-69; zie ook: B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie, 25), Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage 1928, m.n. pp. 325-341.
- 4 Koppenol 2010, p. 83; zie ook H. Nellen 2010, m.n. pp. 114-119.
- 5 J. Gruppelaar (ed.), *Coornhert Correspondentie*, V. dln. [= Digitale Coornhert Bibliotheek-4], WeetenDurf: Deventer 2021. Zie: www.weetendurf.nl.

die niet in het *Brieven-boeck* zijn opgenomen;⁶ Deel III: overige brieven in de door Colom uitgegeven *Wercken* en Deel IV: de brieven elders in druk uitgegeven en brieven die in archieven zijn (en worden) teruggevonden (lopend project). Deel V van deze *Coornhert Correspondentie* bestaat uit registers, met o.a. een overzicht van Coornherts correspondentie en een levensschets van de personen met wie hij correspondeerde. Deze *Coornhert Correspondentie* is te vinden op mijn website: www.weetendurf.nl.

In de *Coornhert Correspondentie* kan men de oorspronkelijke tekst raadplegen (zie Bijlage III: Vindplaats brieven; zie ook Bijlage I: Overzicht van de brieven in dit *Nieuw Brievenboek*) en vindt men extra informatie over Coornherts brieven. Ook de voetnoten bij de brieven in dit *Nieuw brievenboek* dienen tot een beter begrip en geven verwijzingen naar ander werk en andere brieven van Coornhert.⁷ In de voetnoten staan bovendien verwijzingen naar de Bijbel, geschriften van klassieke auteurs of tijdgenoten en secundaire literatuur. De literatuurverwijzingen zijn verkort weergegeven (zie Bijlage IV). Bepaalde passages in de brieven zijn voorzien van een inhoudelijke toelichting, m.n. om enkele kernbegrippen van Coornhert te verhelderen. Een levensschets van zijn correspondenten is opgenomen in Bijlage II.

Indien ik de aandacht wil vestigen op ander werk van Coornhert dan verwijs ik naar recente hertalingen of de *Wercken* van Colom (zie Bijlage IV: Gebruikte literatuur, m.n. werk van Coornhert). In verwijzingen naar de *Wercken* volgt na de folio-aanduiding de internetpagina (zie: <http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/c/coo/>).⁸ In enkele gevallen verwijs ik naar teksten die ik als werkdocument in de reeks *Digitale Coornhert Bibliotheek* heb opgenomen (zie Bijlage V). Van belang zijn met name de werkdocumenten die teksten bevatten waarin Coornhert zijn kerkopvatting behandelt (Coornhert/Gruppelaar 2021b) of ingaat op de verhouding van kerk en staat (Coornhert/Gruppelaar 2021c).⁹

6 Becker 1928, pp. 197-347.

7 De verwijzing naar brieven die elders in het *Nieuw brievenboek* zijn opgenomen noemt het briefnummer (bijvoorbeeld: zie *Brief 30*); de verwijzing naar overige brieven, die zijn terug te vinden in de *Coornhert Correspondentie*, noemt Deel en briefnummer (bijvoorbeeld: Coornhert/Gruppelaar 2021a, I, 46).

8 Deze website met (de transcripties van) de Coornhertteksten is momenteel beperkt toegankelijk en verhuist binnenkort – waarschijnlijk – naar de website van de Koninklijke Bibliotheek, meer bepaald de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Volg de berichtgeving hierover op de website van de Coornhertstichting (www.coornhertstichting.nl) of mijn eigen website (www.weetendurf.nl).

9 D.V. Coornhert, *Kerk, kerkhervorming en sectarisme. Enkele traktaten*, J. Gruppelaar (ed./inl.), Digitale Coornhert Bibliotheek-5, WeetenDurf: Deventer 2021 en D.V.

Voor informatie over Coornherts levensloop en de tijdsomstandigheden verwijs ik naar de biografie van H. Bongers¹⁰ en de inleidingen bij mijn andere hertalingen van werk van Coornhert.¹¹

In de voetnoten heb ik veel gebruikgemaakt van het al genoemde werk van B. Becker.¹² Alle verwijzingen in de voetnoten naar ‘manuscript’ zijn ontleend aan Beckers onderzoek naar de verschillen tussen het manuscript en de brieven in het *Brieven-boeck* van J.A. Colom. Ook wat betreft de adressering en datering is zijn onderzoek onmisbaar. Van tal van brieven van Coornhert is immers niet duidelijk aan wie en wanneer ze zijn geschreven. In het briefhoofd is met een * aangegeven dat adressering en datering op grond van de inhoud van de brief, al dan niet op geleide van Becker, zijn toegevoegd. Soms is de adressering vaag (een vriend). In enkele gevallen ontbreekt echter elk aanknopingspunt wat betreft adressering en datering. Veel brieven zijn door Coornhert of zijn uitgever van een titel voorzien, zo niet dan is een titel toegevoegd en van een * voorzien. Soms heb ik voor de leesbaarheid enkele woorden toegevoegd, in de voetnoot aangegeven na ‘Toegevoegd’. Soms neem ik in de voetnoot de oorspronkelijke tekst op (na ‘Tekst’) of geef ik aan voor welke vertaling ik heb gekozen (bijv. ‘zelfzucht’ voor ‘eygen gesoeck’).

Tenslotte, op de titelbladen van elk hoofdstuk zijn markante citaten opgenomen, maar niet hertaald/vertaald om de lezer ook even aan het taalverleden te laten proeven.

Coornhert, *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollandt* (1579) & *Remonstrance of Vertooch* (1582), J. Gruppelaar (ed./inl.), Digitale Coornhert Bibliotheek-6, Weeten-Durf: Deventer 2021.

- 10 H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, Van Oorschot: Amsterdam 1978.
- 11 Zie m.n. D.V. Coornhert, *Synode over gewetensvrijheid*, J. Gruppelaar (ed./inl.), m.m.v. J. Bedaux, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022, pp. 7-49. Zie ook: D.V. Coornhert, *Zedekunst, dat is wellevenskunst*, J. Gruppelaar (ed./inl.), Uitgeverij Verloren: Hilversum 2015, pp. 13-39 en D.V. Coornhert, *Politieke Geschriften. Opstand en religievrede*, J. Gruppelaar (ed./inl.), Amsterdam University Press: Amsterdam 2009, pp. 7-31.
- 12 Becker 1928. Zie ook: Becker 1923.

Dankwoord

De transcriptie, studie, selectie en vertaling van deze honderd brieven zijn eenzaam werk van jaren. Maar ik heb het geluk gehad dat ik altijd kon rekenen op de hartelijke steun en het deskundige advies van dr. A.J. Gelderblom. Hij heeft me telkens geholpen met de oplossing van talrijke detailproblemen, maar vooral ook met het goed zicht houden op het geheel van Coornherts denkwereld. Ik herinner mij graag de vele uren die wij samen aan de vertaling en interpretatie hebben besteed. Mijn dank is groot. Graag wil ik ook dr. J.C. Bedaux bedanken die al mijn teksten nauwgezet heeft nagezien, Latijnse citaten voor mij heeft vertaald en op wiens vriendelijke hulp ik ook overigens altijd heb kunnen vertrouwen.

Dit *Nieuw brievenboek* is een uitgave van de Coornhertstichting. Ik dank prof. dr. J. Biemans en dr. R. Buys van de Coornhertstichting voor hun inhoudelijke en redactionele begeleiding.

Deventer, 11 juli 2022

Jaap Gruppelaar.

*Nun lässt Gott den Menschen nicht in dieser Hölle,
sondern er nimmt ihn zu sich [...].*

Theologia Deutsch

Al watmen niet moghelijck en ghelooft, bestaetmen niet.

Macht na wille in 't goede.

*[...] ende wackerlijck bidden, ende arbeyden
om de verkrijginghe vande Liefde Godes.*

D.V. Coornhert

Godsvertrouwen, zondebesef en daadvaardigheid

Inleiding

God is de Schepper van hemel en aarde, maar Zijn almacht houdt volgens Coornhert niet in dat een straf determinisme de definitieve orde van de schepping regelt. Schepping is geen hoogste natuurkunde, maar een verhaal met een moraal. Dat verhaal gaat over heilsgeschiedenis en levensheiliging. Kernwoord is: herstel. Wat is misgegaan moet worden goedgeemaakt, mensen dienen hun zondige staat te verlaten. Herstel is nodig en mogelijk. God is geen ingenieur, mensen zijn geen dingen, maar levende wezens die vallen en opstaan, die zich onderscheiden door hun keuzes, inzet en volharding. Het doet ertoe wat zij zélf willen en doen, ook al zijn en blijven zij afhankelijk van Gods barmhartige hulp.

Coornhert vertrouwt vast op Gods vrijgevigheid, liefde en genade. Zo is hij gestemd. Hij verwijt zijn gereformeerde tegenstrevers vreselijke somberte. In hun aards pessimisme leren zij dat God mensen met Zijn Wet (de Tien Geboden) enkel inwrijft dat zij laag, onmachtig en hopeeloos verstrikt in zonden zijn en blijven. In de *Heidelbergse Catechismus* leest Coornhert oefeningen in machteloosheid. Hij wil zijn tijdgenoten waarschuwen voor deze 'nieuwe stoïcijnen', hun fatalisme en moreel defaitisme. Voor Coornhert is het juist de vraag h^oe mensen Gods Wet kunnen gehoorzamen. Gods geboden zijn volgens hem bedoeld om volkomen te worden gehoorzaamd. Hij treedt naar voren als pedagoog en wil nagaan hoe mensen daadvaardig worden, zodat zij hun leven inderdaad kunnen verbeteren, ja vervolmaken. Volgens hem dwingt Gods almacht niet en zijn mensen niet zonder aanzien des persoons, enkel op grond van Zijn 'gruwelijk oordeel', verdoemd (in meerderheid) of gered (enkelingen). Heeft God Jakob liefgehad, en Esau gehaat? Nee, want God haat niemand. Hij wil niet dat er ook maar één ziel verloren gaat. Mensen zijn niet besmeurd met een zogenaamde erfschuld. Schuld is strikt persoonlijk en gaat over feitelijke nalatigheden in iemands leven van alledag: slechte gewoonten die men zich in de loop der tijd heeft eigengemaakt, maar die men, als men maar echt zijn best wil doen, ook

Dit *Nieuw brievenboek* presenteert brieven van Coornhert om zijn denk- en leefwereld naderbij te brengen. Ook J.A. Colom gaf in 1626 brieven van Coornhert uit als boek met een boodschap (*Brieven-boeck. Inhoudende hondert brieven van D.V. Coornhert*).

Coornhert correspondeert met familieleden, vrienden, bestuurders, predikanten en geleerden. Zijn brieven gaan zelden over privé-aangelegenheden en zijn meestal ook niet enkel voor de geadresseerde bedoeld. Onderwerp zijn religieuze vraagstukken en de religiepolitieke actualiteit. Coornhert verdedigt een eigen geloofsopvatting en botst vooral hard met de gereformeerde orthodoxie: hij wijst de erfzonde af en acht menselijke volmaaktheid mogelijk. Ook klaagt hij bitter over het gebrek aan godsdienstvrijheid. Hij meent dat gewetensvrijheid zonder godsdienstvrijheid loos is en dat de politieke voorkeursbehandeling van de gereformeerde godsdienst en de achterstelling van de andere godsdiensten verraad aan de opstand betekenen. Bijgevolg botst hij ook met bestuurders van het nieuwe regiem. Uit zijn brieven blijkt duidelijk dat hij volle godsdienstvrijheid voorstaat, maar ook dat hij deze vrijheid op religieuze gronden verdedigt.

coornhert
stichting

bibliotheca
dissidentium
neerlandicorum

9 789464 550405